

טשרניחובסקי בעין דור

מיכאל פדידה

הבלדה "בעין דור" היא היצירה העשירית של שאול טשרניחובסקי (1875-1943), אותה כתב ב-1893, בהיותו בן 18. (השיר פורסם בקובץ שיריו הראשון: חזיונות ומנגינות. תושיה, וארשה. 1897). הוא הוסיף לכתוב במשך חייו עוד ארבעה שירים שעוסקים בשאול: "חורבות בית שן" – 1898, "המלך" – 1925, "על הרי גלבוע" – 1929 ו"אנשי חיל חבל" – 1935. שיר נוסף הוא "שיר האהבה אשר לשאול" – 1922. כך תיאר טשרניחובסקי את זיקתו החיובית לשאול: "... בן שתים עשרה חיברתי דרמה וכתבתי פואימה גדולה: "אוריה החתי" ... בו יצאתי נגד דוד ... איני יודע מדוע, אבל מאז היתה בלבי טינה על כל המפורסמים אצלנו לקדושים וטובים, למרות כל הרע שעשו ... **וכן הייתי תמיד מצדד בזכותו של שאול המלך, ויוכל היות, כי השם גרם**".

לפי ספר שמואל א פרק כח, שאול נכנס לחרדה כאשר ראה שהצבא הפלשתי חזק משלו. הוא מנסה לקבל עצה כיצד לפעול על ידי פנייה לאורים ותומים, חלומות ונביאים, אך הוא לא נענה. בלית ברירה הוא פונה לבעלת אוב שמעלה את שמואל, שרוגז שהעלו אותו מהשאול. שאול מספר לו שה' סר מעליו ואינו יודע מה לעשות. שמואל עונה לו באכזריות, בלי כחל ושרק: "מחר אתה ובניך עמי" (מתים), כעונש על חטאו במלחמה בעמלק. שאול נבהל מאוד, אך הוא בכל זאת מתייצב למחרת בשדה הקרב, שם הוא מת מות גיבורים יחד עם שלושת בניו. (יוסף בן מתתיהו ב"קדמוניות היהודים" לא חוסך מלים בשבח שאול שהתייצב לקרב למרות שהוא ידע בוודאות שהוא ייהרג בו. הוא בעצמו, כידוע, לא בחר למות מות גיבורים בקרב יודפת...)

יש לשים לב, שזו פעם ראשונה ששאול אומר במו פיו שה' סר מעליו. יש כאן מעין ניסיון לחזור בתשובה. הוא גם צם באותו יום, אם מחמת חרדה או כדי לעורר את רחמי האל ולקבל עזרה ממנו. (זכור, גם ביום הקרב עם פלשתים הוא אסר על חייליו לאכול – שמואל א, יד, כד).

השמטתי בתיאור הנ"ל את הפנייה הלא לגיטימית של שאול לבעלת האוב והמפגש אתה וכן את היחס החם והמחבק שלה כלפיו, לאחר שהוא שמע את נבואתו הקשה של שמואל. השמטות אלה נעשו במכוון, כי טשרניחובסקי אינו מתייחס אליהן בבלדה שלו.

לא צריך להתעמק הרבה בבלדה "בעין דור" כדי להבחין ש**גורסת טשרניחובסקי** של אירוע שאול ובעלת האוב שונה לגמרי מהתיאור המקראי. לפי השיר, סיפור המפגש בין שאול ושמואל שעלה מהמתים נושא אופי אחר לגמרי. בעת שבעלת האוב מפעילה את האמצעים שלה להעלאת שמואל – שאול חש אימת מוות וכל חייו מתחילים לעבור לפניו כבמחזה. הוא חוזר לימי נעוריו, לפני שנמשח למלך, כאשר הוא חי חיים אידיליים כרועה. אז הוא שומע את קולו הרועם של שמואל: "ממחילות רקבון על מה הרגזתני?"

שאול עונה ומקדיש מעט מלים לאיום הפלשתי ומבקש שיאמר לו מה לעשות. אבל כל זה משני. השאלה העיקרית שהוא מפנה לשמואל או יותר נכון הטרוניה הראשית היא: "מדוע מאחר הצאן לקחתני ולנגיד על עמך כיום זה שמתני?" המינוי שלו למלך שיבש את חייו ובמקום חיים שקטים ומאושרים הוא נקלע למערבולת של צרות: הפלשתים שמאיימים עכשיו עליו ועל ממלכתו וחיי משפחה שהתערערו. הוא חוזר פעמיים על כך ששמואל אחראי לתפנית השלילית שפקדה את חייו: פעם ברישא של דבריו לשמואל ופעם בסיפא של דבריו. שמואל חותם את המפגש עם שאול בדברים קצרים, אך מייאשים, שאין בהם שביב של תקווה או חמלה: "על מריך, גאון לבך אלהים יזעמד! מחר אתה עמי, גם אתה גם עמד". (בטקסט המקורי התחזית היא יותר עגומה, כי היא כוללת גם את בניו של שאול: "...ומחר אתה ובניך עמי גם את מחנה ישראל, יתן ה' בידי פלשתים" (כח, יט)). יש לשים לב לכך שהדבר הראשון ששמואל אומר הוא: "אנכי הרואה למלך משחך, מאחרי הבקר היכל הושיבך". הוא צפה מראש את האשמה ששאול יטיח נגדו והוא מקדים להתגונן מפניה: במינוי הוא הטיב אתן, כי הוא קידם אותו מתפקיד ארצי פשוט לתפקיד נכבד של מלך. בהמשך, בתשובתו של שמואל להאשמה של שאול, הוא מנבא לו שבגלל חטאיו, הוא ובניו ימותו למחרת בשדה הקרב. רק לכאורה שמואל לא מתייחס ל"כתב האישום" כלפיו. כי בעצם הוא אומר לשאול שהתפנית בחייו יכלה להיות חיובית לעילא ולעילא לולא חטא.

כל החלק הפסיכולוגי בשיר הוא חידוש של טשרניחובסקי ואין לו זכר בטקסט התנכ"י. לכן הוא מקדיש יותר שורות לשאול מאשר לשמואל – למעלה מפי שניים. בטקסט התנכ"י, לעומת זאת, שמואל הוא המאריך בדבריו ויש לכך הצדקה. הרי לא מעלים אדם מהמתים כדי להשמיע לו דברים – מעלים אותו כדי לשמוע אותו, כי הוא "הרואה" מהשאול והוא מוסמך לדבר על עניינים של חיים ומות בקרב למחרת, שרבים יפלו בו.

כל הפסיכולוגים הזה (כפי שקורצווייל מאפיין את הבלדה) אינו משכנע. האם סיכום חייו של אדם והתחשבות עם דמות מרכזית בהם מצדיקים פנייה לבעלת אוב, אמצעי שהוא פסול מהתורה וששאול דאג להכרית את הקולגות שלה?

אפשר לתת פירוש אחר לדברים, שאולי קולע יותר להבנת העלילה הפסיכולוגית. אמנם הטריגר לפנייה של שאול לשמואל המת היה הקרב שעומד לפרוץ עם פלשתים, אבל בפועל בגלל חרדת המוות ששאול היה נתון בה, שהתעצמה מהאווירה שבעלת האוב יצרה, הוא נגרר לעשות סיכום חיים לפני מותו הקרב: חייו מתחלקים לשניים – השנים הטובות, שנות האור והשנים הרעות, שנות האפילה; נקודת התפנית ביניהן היא מינויו למלך ובוזה שמואל אשם. לכן המפגש עם שמואל המת הפך לזירת התעמתות אתו. הכוונה המקורית לבקש ממנו עזרה ולדעת את תוצאות הקרב הצפוי עם פלשתים, נדחקה הצידה, במידה רבה.

דבריו האחרונים של שמואל לשאול בבלדה, זהים בתוכנם למסופר בספר שמואל והם עולים בקנה אחד עם שתי הפרשנויות הנ"ל.

אני רוצה להפנות את תשומת הלב למהלך מבריק של טשרניחובסקי בשיר, שרמזתי עליו לעיל. ההאשמה של שאול שכל חייו נהרסו בגלל מינויו למלך, מודגמת שוב במפגש הנדון ביניהם. הסיטואציה החשובה שנושמת מוות – שהרי מעלים מת מהשאול – מלווה בריחות ובקולות של הפעילות הטכנית של בעלת האוב. הדבר מעצים אצל שאול את תחושת המוות הקרב, שאיתה הוא הגיע לבעלת האוב. הוא נכנס להזיה קיומית בהקיץ של קפיצה לאחור במכונת הזמן – לימי נעוריו. הוא יושב תחת עץ האלה, צופה בעדרו הרועה בכרים ירוקים ואומר לעצמו: "אנכי המאושר, גם בריא גם רענן" (כל זה בלשון הווה). ההזיה הזו גם הרחיקה ממנו לרגע את אימת המלחמה עם הפלשתים, שעומדת להתחיל תוך שעות אחדות. לפתע הוא מתפכח מהזייתו והמעבר הזה חונק את גרונו. אבל קולו הרועם של שמואל מוציא אותו לגמרי מחוויית ההזיה הנעימה. כשם ששמואל קטע את חייו הטובים, במינויו למלך, כך גם כאן הוא מוציא אותו סופית ממצב של הזיה מענגת ומחזיר אותו למציאות המרה, שהופכת להיות עוד יותר גרועה בגלל נבואת שמואל על מותו הקרוב. לשאול אין ספק שחייו מגיעים לקיצם, כי הוא כבר נוכח לדעת פעמים רבות שכל נבואותיו של שמואל מתממשות.

בעוד שהמספר בספר שמואל קורא לשמואל בשמו, הוא מכונה בבלדה בשם "הרואה". שאול יזם את המפגש עם רוחו של שמואל, כדי לדעת מה יקרה בקרב הצפוי למחרת היום ולכן לכאורה השימוש בכינוי "הרואה" נראה מתאים. אבל נראה לי שהסיבה העיקרית לבחירה הלשונית הזו, היא כדלהלן: שאול ניצל את המפגש עם שמואל המת כדי להאשימו בתפנית הרעה שחלה בחייו. תפנית זו התרחשה כאשר שאול פגש את שמואל לראשונה ובה הוא משח אותו למלך. בכל הטקסט ההוא שמואל נזכר כ"הרואה" ולא בשמו.

כפי שראינו לעיל מעדותו של טשרניחובסקי, הוא נמנה עם מחנה המעריצים של שאול, בניגוד להערכה של דוד במקרא ובתרבות ישראל. אבל בלי משים המשורר של "בעין דור" נמצא מבקר את שאול במקום לברכו. ראשית, אין כל בסיס בספר שמואל לכך ששאול חשב לפרוש מהמלוכה או הביע געגועים לחייו הקודמים. להיפך – הוא רצה לייסד שושלת וחשב על יהונתן כיוורש, אם כי למגינת לבו הוא ידע שיהונתן יפנה את כסאו לדוד. שנית, שאול מוצג בשיר כאיש שאינו נוטל אחריות על מהלך חייו, ומאשים את שמואל בכל הצרות שנפלו עליו. מהבחינה הזו, טשרניחובסקי ממשיך בעצם את האפיון של שאול בספר שמואל, כאיש שמאשים אחרים במקום להאשים את עצמו. מרגע ששמשו של דוד התחילה לזרוח (לאחר שגבר על גולית), הפרויקט העיקרי שהעסיק את שאול היה לחסל את דוד, המתחרה שלו. הוא לא בחל בשום אמצעי, החל מהטלת חנית לעבר דוד כדי להמיתו, עד חיסול שמונים וחמישה כוהני נוב, שנחשדו בסיוע לדוד להימלט מפני שאול. על אף על מאמציו, שאול לא מצליח להמית את דוד והוא מאשים את כולם בקשירת קשר נגדו ובסיוע לדוד. (בין המואשמים, בתו מיכל, בנו יהונתן, עבדיו וכוהני נוב). יש לדייק ולהוסיף, שפעמיים בהן

שאל נוכח לדעת שדוד היה יכול לפגוע בו, אבל לא עשה זאת, הוא מודה שדוד צדיק ממנו ושהוא חטא לו. אבל זו הייתה חרטה זמנית בלבד והוא לא זנח את תוכניתו לפגוע בדוד. (גם בפרשת עמלק, שאל הטיל את האשמה על העם).

שלישית, ברור שבשיר שאל עושה אידאליזציה של חייו ושל מהלכם לו לא היה נמשח למלך. הרי חייו של רועה אינם חיים שכולם תכלת ואור וכרים ירוקים. (יעקב מעיד על חייו כרועה במשך עשרים שנה: "הייתי ביום אכלני חורב וקרח בלילה ותדד שנתי מעלי" – בראשית לא, מ). הוא גם לא היה נשאר צעיר לנצח, כפי ששאל דימה ברגעי הנועם של ההזיה בהקיץ אצל בעלת האוב: "אנכי המאושר, גם בריא גם רענן, מי יתן אוכלה וכאז אהי שאנן!"

הערת תיקון עובדתית: שאל לא נלקח למלוכה מאחרי הצאן, כי הוא היה עובד אדמה ולא רועה. הראיות הן כדלהלן:

א. צמד הבקר והאתונות שנזכרים בקשר לשאל הם בעלי חיים של עובדי אדמה ולא של רועים. (הבקר משמשות כבהמות עבודה והאתונות – להובלת משאות). על שאל נאמר: "והנה שאל בא אחרי הבקר מן השדה" (שמואל א, יא, ה).

ב. הרועים נוהגים להיעדר מביתם תקופות ארוכות של שבועות וחודשים, בחיפוש אחר מקורות מים ומרעה לצאנם. (יעקב שולח את יוסף מעמק חברון לראות את שלום אחיו הרועים בשכם, במרחק של כ-100 ק"מ מהבית). לו שאל היה רועה, אביו לא היה דואג לשלומו לאחר היעדרות של שלושה ימים בחיפוש אחר האתונות האובדות.

ג. הוא נלקח מהכלים החקלאיים (שאל נחבא אל הכלים לפני שנבחר למלך) ולא מהצאן. מי שנלקח מהצאן הוא דוד, והמקרא אומר זאת במפורש פעמים אחדות. ("ויאמר שמואל התמו הנערים ויאמר עוד שאר הקטן והנה רעה בצאן" – שמואל א, טז, יא. נתן הנביא אומר לדוד: "אני לקחתיך מן הנוה מאחר הצאן להיות נגיד על עמי ישראל" (שמואל ב, ז, ח). (בבלדה, שאל אומר לשמואל פעמיים: "מדוע מאחר הצאן לקחתני?")

ד. דוד מחזיר למִפְיִשֶׁת בן יהונתן את שדות שאל סבו (שמואל ב, ט, ז). שדות הם נכסים של עובד אדמה ולא של רועה.

ה. שאל חושד בעבדיו שהם תומכים בדוד וקושרים נגדו ואומר להם: "...גם לכלכם יתן בן ישי שדות וכרמים" (שמואל א, כב, ז). שדות וכרמים ולא צאן ובקר, כי הדובר היה עובד אדמה בעברו ולא רועה צאן.

לכאורה זו הערה חסרת חשיבות ונוקדנית, כי מה זה משנה אם שאל היה איכר ולא רועה. הרי גם את חייו של האיכר אפשר לצבוע בצבעים אידיליים, רכים ונעימים (ראה מגילת רות, שמחת הביכורים ורינת הקוצרים) וחזקה על טשרניחובסקי שהיה מיטיב לתארם באור זה, כפי שתיאר חיי רועים. גם אז יהיה ברור שהתיאור יהיה מוטע לטובה, כי גם בחיי האיכר יש מעלות ומורדות כי יכולו תלוי בגשמים ובפגעי טבע אחרים. ככתוב: "הזורעים בדמעה ברינה יקצורו" (תהלים קכו, ה).

לדעתי זה כן משנה. דימוי הרועה (ולא האיכר) הוא הדימוי האידאלי של מנהיגי עם ישראל במקרא (ובספרות חז"ל): יעקב, משה ודוד הם רועים ולא איכרים. כל שבטי ישראל פונים לדוד בבקשה שימלוך עליהם (ולא רק על שבט יהודה): "ויאמר ה' לך אתה תרעה את עמי, את ישראל" (שמואל ב, ה, ב). "ויבחר בדוד עבדו ויקחהו ממכלאות צאן" – תהלים, עח, ע. גם ה' מדומה לרועה והנה דוגמאות אחדות: "כרעה עדו ירעה, בזרעו יקבץ טלאים ובחיקו ישא עלות ינהל" – ישעיהו מ, יא. "ה' רועי ולא אחסר" (תהלים כג, א). "הושיעה את עמך וברך את נחלתך ורעם ונשאם עד העולם" (תהלים כח, ט). (בהקשר זה, מן הראוי להזכיר שקין היה עובד אדמה והבל – רועה צאן). יחד עם זה, אין להוציא מכלל אפשרות שטשרניחובסקי ידע ששאל היה איכר ולא רועה, אך בגלל שהוא אהב אותו הוא "שידרג" אותו ועשה אותו רועה כמו דוד. (כידוע, טשרניחובסקי לא נטה חיבה לדוד ואולי לא רצה ששאל יהיה במעמד נמוך מזה של דוד).

הערות

1. הציטוט בקטע הראשון הוא מתוך: שאול טשרניחובסקי. אוטוביוגרפיה. השילוח, העורך יוסף קלוזנר, 1918, עמ' 97-103. נדפס שוב ב: שאול טשרניחובסקי – מחקרים ותעודות, בעריכת בעז ערפלי. ירושלים, מוסד ביאליק. 1994. עמ' 135-142.

2. אניטה שפירא מייחסת לבלדה חשיבות רבה בהתגבשות האתוס הלאומי בתקופת הישוב. (חרב היונה. עם עובד/סדרת אופקים. 1992. עמ' 56). אני משער שרוב הצעירים של היום אינם מכירים את השיר ויתכן שחלקם גם אינם יודעים מיהו שאול טשרניחובסקי, אע"פ שדמותו מעטרת את השטר החדש של 50 ש"ח (שהופץ בספטמבר 2014).

3. שאול זוכה לרוב להתייחסות חיובית בספרות חז"ל. למשל: "מפני מה לא נמשכה מלכות בית שאול? מפני שלא היה בו שום דופי" (יומא כב, ב). רש"י טוען שהאימרה מתייחסת ליוחסין של שאול, בניגוד לדוד שהיה צאצא של מואביה – רות. אבל ביאליק ורבינצקי מבינים את הדברים כפשוטם (דופי=דבר גנאי, פגם) ומעירים: "ואין מלכות מתקיימת אלא ביד חזקה ומתוך עריצות". (גם אברבנאל סבור שכוונת האימרה היא ששאול היה שלם במידותיו). אחד הפירושים באותו מקור לפסוק: "בן שנה שאול במולכו" הוא: "כבן שנה שלא טעם טעם חטא". פירוש זה זוכה שם מיד בביקורת: "ואימא (ואולי אמור) כבן שנה שמלוכלך בטיט (בבוץ) ובצואה?!" מעניין שרש"י בחר להביא בפירושו לאותו פסוק בספר שמואל, רק את הפירוש החיובי של חז"ל, אולי בגלל שידע שלחז"ל הייתה פינה חמה בלב לשאול.

4. הפרק שמואל א כח הוא אחד הטקסטים החתרניים ביותר במקרא. העלאה באוב נתפסת במקרא כחלק מעבודת אלילים שהיא שקרית ומוטעית. לעומת זאת, בעלת האוב מצליחה להעלות את שמואל ונבואת הזעם שלו התגשמה שעות ספורות אחר כך. יתר על כן, שמואל מהאוב מדבר בשם ה': "כאשר לא שמעת בקול ה' ולא עשית חרון אפו בעמלק, על כן הדבר הזה עשה לך ה' היום הזה" (כח, יח). כלומר, ההעלאה באוב היא אמיתית והיא אפקטיבית. הפרק יצר בעיה תיאולוגית שמיטב ההוגים והפרשנים המסורתיים עסקו בה. ראו, למשל, רד"ק על שמואל א כח, כד. יש להוסיף, שספר שמואל לא מציין במפורש ששאול חטא בפנותו לאשת האוב. יש אפילו בטקסט הצדקת מה לפנייה שלו. הוא פנה כי היה בחרדה מפני הקרב הצפוי עם כוח פלשתי הגדול מכוחו והוא לא נענה על ידי האמצעים הלגיטימיים כמו האורים והתומים. לעומת זאת, ספר דברי הימים שהוא פרו בית דוד באופן מובהק, מעצים את החטא של הפנייה לאוב ומשווה אותו כמעט לחטא בעניין עמלק: "וימת שאול במעלו אשר מעל בה", על דבר ה' אשר לא שמר וגם לשאול באוב לדרוש. ולא דרש בה' וימיתו ויסב את המלוכה לדוד בן ישי" (דברי הימים א, י, יג-יד).